

Заклад вищої освіти “Український Католицький Університет”

Факультет наук про здоров’я

Кафедра психології та психотерапії

БАКАЛАВРСЬКА РОБОТА

Особливості страху смерті в осіб, що мають досвід роботи у зоні бойових дій

Виконала: студентка 4 курсу,
групи ZPS b-19,
спеціальності 053 Психологія
Вакарчук Н.Б.

Керівник: доц. Сенник О.М.

Львів — 2023

РЕФЕРАТ

Особливості страху смерті в осіб, що мають досвід роботи у зоні бойових дій: 39 сторінок (з них 21 основного тексту), 3 частини. 4 рисунки, 1 таблиця, 9 додатків, 44 використаних джерела.

БОЙОВІ ДІЇ, ОСОБЛИВОСТІ СТРАХУ СМЕРТІ ПІД ЧАС ВІЙНИ, СТРАХ СМЕРТІ, СТРАХ ВМИРАННЯ, УСВІДОМЛЕННЯ СМЕРТНОСТІ.

Страх смерті — частина людського життя, що може виявлятися в найнеочікуваніший спосіб, викликаючи страх та тривогу та підвищуючи бажання людини знайти спосіб підтвердити своє існування. Втім, на сьогоднішній день, в українській психології існує нестача досліджень на цю тему. Метою цього дослідження стало визначити особливості страху смерті українців від початку повномасштабного вторгнення росії на територію України, в тому числі тих, хто має досвід роботи в зоні бойових дій.

Дослідження мало крос-секційний дизайн. За допомогою опитування, на платформі Google-forms, було зібрано відповіді 128 респондентів, що від початку повномасштабного вторгнення перебувають на території України.

Було виявлено значущі зв'язки страху смерті з рівнем загрози, віком, статтю, сповіданням релігії, статусом стосунків та наявністю дітей:

- Рівень загрози мав статистично значущі кореляції зі страхом власного процесу вмирання саме в чоловіків.
- Було виявлено статистично значущі кореляції віку зі всіма шкалами страху смерті, крім “Страх власної смерті”.
- Жінки мають вищі показники, ніж чоловіки, за всіма шкалами опитувальника страху смерті.
- Люди, що сповідують релігію, мають вищі показники за шкалами “Страх смерті іншого” та загальним показником “Страх смерті”.
- У людей, що мають дітей, значно вищі показники за шкалами “Страх власного вмирання”, “Страх смерті іншого” та загальний показник “Страх смерті”.

Отримані результати можуть бути важливими в майбутній роботі психологів та психотерапевтів з людьми, що проявляють екзистенційні питання та висловлюють своє занепокоєння щодо смерті.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ I.	
ТЕОРЕТИЧНЕ ОБГРУНТУВАННЯ ПРОБЛЕМИ	6
1.1 Поняття страху смерті	6
1.2 Концепції страху смерті	6
1.3 Вплив загрози життю на страх смерті	7
1.4 Страх смерті в осіб, що мають досвід бойових дій	8
1.5 Відмінність страху смерті в різних групах	9
1.6 Теоретична модель та гіпотези дослідження	10
Висновки до I розділу	11
РОЗДІЛ II.	
МАТЕРІАЛИ ТА ПРОЦЕДУРИ ДОСЛІДЖЕННЯ	12
2.1 Етапи дослідження	12
2.2 Методи та методики дослідження	12
2.3 Характеристика групи досліджуваних	13
2.4 Етичні засади проведення дослідження	14
2.5 Аналіз даних	15
Висновки до II розділу	15
РОЗДІЛ III.	
РЕЗУЛЬТАТИ ТА ДИСКУСІЯ	16
3.1 Зв'язок рівня загрози життю та страху смерті	16
3.2 Відмінності страху смерті між чоловіками та жінками	16
3.3 Зв'язок статусу стосунків та страху смерті	17
3.4 Відмінність страху смерті між людьми, що мають дітей та не мають	17
3.5 Зв'язок між сповіданням релігії та страхом смерті	17
3.6 Зв'язок між віком та страхом смерті	18
3.7 Дискусія результатів	18
3.8 Обмеження та перспективи дослідження	20
Висновки до III розділу	21
ВИСНОВКИ	22
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	25
ДОДАТКИ	29

ВСТУП

Немає нічого більш універсального, ніж саме життя та смерть — два феномени, без яких існування людини є неможливим. Великою відмінністю між цими двома поняттями є те, що життя можна досліджувати та покращувати, але смерть — це те, де люди, здається, безсилі. Відповідно, страх смерті може ставати неусвідомленим чи свідомим тригером для фобій та тривоги (Taylor, 2014). І це цілком природно, адже страх смерті — невід’ємна частина людського досвіду, що відображає прагнення людини до виживання та розмноження (Shackelford та Zeigler-Hill, 2018).

З 24 лютого 2022 року українці постійно проживають смерть незнайомих, друзів та родини. Щодня люди в Україні відчувають більшу чи меншу небезпеку власному життю. Ймовірно, ледь не кожен задумувався про власну смерть чи був за крок до смерті за рік повномасштабного вторгнення. Хоч на думку Eshbaugh та Henninger (2013), усвідомленість смертності та сам страх смерті завжди були і є притаманні кожній людині, в українців це може бути нав’язно більше зовнішніми обставинами, ніж внутрішніми переживаннями.

В дослідженнях страху смерті, психологи часто оперують поняттям mortality salience (виразність смерті) — усвідомлення індивідом, що смерть неминуха; досліджують, як це впливає на поведінку та рішення людини (Burke et al, 2010). Відповідно до теорії mortality salience, усвідомлення смерті може викликати страх та тривогу, а також підвищувати бажання людини знайти спосіб підтвердити своє існування. Це може виявлятися у різних формах: у прагненні досягти успіху в професії, знайти партнера для створення сім’ї та народження дітей, бажанні чітко окреслювати свою ідентичність через приналежність до релігії чи культури країни (брати участь у змаганнях, протестах, війнах), (Solomon, Greenberg, & Pyszczynski, 1991).

Для українців є важливим розуміти страх смерті та його вплив на щоденне життя для проживання подій в теперішньому і кращій допомозі тим, хто постраждав, в майбутньому. Адже страх смерті є складним і важливим психологічним фактором у житті ветеранів та очевидців війни. Дослідження показують, що страх смерті може мати серйозні наслідки для психологічного здоров’я свідків війни: посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), депресія, тривога та інші розлади (Smith, Johnson, & Williams, 2018).

Досліджень страху смерті та його впливу на українській вибірці в науковому просторі є дуже мало. В Україні немає чіткої методології чи адаптованих опитувальників для дослідження страху смерті, що тільки ускладнює аналіз та порівняння результатів. Дане дослідження — ще один крок до кращого розуміння страху смерті української вибірки.

Відтак, **метою** даного дослідження є визначення особливостей страху смерті українців від початку повномасштабного вторгнення.

Об'єкт дослідження: страх смерті

Предмет дослідження: особливості страху смерті в осіб, що мають досвід роботи у зоні бойових дій.

Завдання:

1. Визначити зміст поняття “страх смерті”. Проаналізувати підходи до розуміння страху смерті.
2. Підібрати психодіагностичний інструментарій для вивчення страху смерті.
3. Виявити особливості сприйняття смерті у осіб, що мають досвід бойових дій. Напрацювати теоретичну базу закономірностей між страхом смерті та досвідом військових дій, статтю, віком, статусом стосунків, наявністю дітей, сповіданням релігії.
4. Окреслити основні напрямки психологічної допомоги для вразливих груп зі страхом смерті.

Гіпотези:

1. Існує зв'язок між рівнем загрози життю та страхом смерті.
2. Існують відмінності страху смерті між чоловіками та жінками.
3. Існує зв'язок статусу стосунків зі страхом смерті іншого і вмиранням іншого.
4. Існують відмінності страху смерті в людей, що мають дітей та не мають їх.
5. Існує обернений зв'язок між сповіданням релігії та страхом смерті.
6. Існує зв'язок між віком та страхом смерті.

Теоретична значущість: дослідження страху смерті є важливим внеском в розуміння людської психології, оскільки цей страх є одним з найбільш складних та фундаментальних. Вивчення особливостей страху смерті в Україні може допомогти в розробці більш ефективних програм психологічної підтримки людей в періоди траурів та складних життєвих ситуацій.

Практична значущість: дослідження страху смерті може мати практичне значення для розробки програм психологічної підтримки для різних груп населення: старші люди, військові, рятувальники та інші професії, пов'язані з ризиком для життя (та їх сімей).

Група досліджуваних: дослідження проводилося з 10.01 до 24.02.2023 в онлайн форматі на платформі Google forms. У дослідженні взяли участь 128 осіб: 56 жінок, 72 чоловіка, віком 15-52 роки (сер. зн. 26, станд.відх. 9), що протягом останнього року знаходилися на території України. Всі учасники були ознайомлені з метою дослідження, умовами конфіденційності та анонімності.

Структура та обсяг роботи: робота складається з трьох частин, 39 сторінок (з них 21 основного тексту). 4 рисунки, 1 таблиця, 9 додатків, 44 використаних джерела.

РОЗДІЛ I.

ТЕОРЕТИЧНЕ ОБГРУНТУВАННЯ ПРОБЛЕМИ

1.1 Поняття страху смерті

Страх смерті є притаманним для всіх людей, але унікальним для професіоналів різних галузей психології. Проблематичним є брак чіткого формулювання та різні погляди на концепт страху смерті. Наприклад, у соціальній психології страх смерті розглядається як соціальний конструкт, що описує смерть як неприємне явище, вплив якого людина хоче зменшити, будуючи власний сенс життя, який визначає цінності людини у соціумі (S. Solomon, J. Greenberg, & T. Pyszczynski, 2015).

У клінічній психології страх смерті розглядається як симптом різних психічних розладів, таких як депресія, тривожність, ПТСР тощо. Наприклад, у дослідженні Шаффера (2016) пацієнти зі смертельною хворобою, які мали високий рівень страху смерті, мали більшу тривогу та депресію.

У психології особистості страх смерті розглядається як один з аспектів особистісного розвитку та самовдосконалення. За теорією самоактуалізації, страх смерті вимагає творчий підхід до розв'язання проблем, що дозволяє знайти рішення і сенс в житті (Rogers, 1961).

Також страх смерті описується як стан, у якому люди переживають негативні емоційні реакції при усвідомленні власної смертності (Brady, 2015). Нерідко можна зустріти термін “танатофобія”, що позначає великий страх перед смертю або перед обставинами, що можуть призвести до смерті (Lehto і Stein, 2009).

Підсумовуючи, страх смерті можна назвати станом, в якому людина проживає негативні емоційні реакції, що спровоковані усвідомленням власної смертності та страхом вмирання. Усвідомлення смертності може відбуватися шляхом прямої зустрічі зі смертельною небезпекою, або ж через суб'єктивні екзистенційні переживання, в тому числі, спровоковані смертю когось близького чи від присутності при процесі вмирання іншого (Yalom, 1980).

1.2 Концепції страху смерті

Існує декілька концепцій, які намагаються пояснити природу та особливості страху смерті. Та базою для сучасних теорій прийнято вважати екзистенційну теорію культурного антрополога Ернеста Беккера. У своїй роботі він об'єднав філософські, психоаналітичні, психіатричні праці у концепцію соціальної поведінки людини (Becker, 1973). На думку Беккера, в основі багатьох фобій та тривог лежить саме страх смерті. Тому люди створюють власні сенси у житті, культуру (цивілізації) — і цим дають собі відчуття безсмертя. Через культуру та релігію

люди почувають спорідненість з предками і нащадками, ніби “передаючи” своє життя крізь традиції, сімейні звичаї, культурну та релігійну приналежність. Культура та сенси людям видаються більш безсмертними та глобальними, ніж вони самі, тому це трохи полегшує страх смерті і вирішує внутрішній конфлікт від усвідомленості своєї смертності.

На теорії Беккера було засновано першу, одну з найпопулярніших сучасних концепцій страху смерті — теорію менеджменту терором (ТМТ). В своїх роботах Pyszczynski, Greenberg та Solomon (1986, 1997, 2004, 2015) використовують теорію Беккера, де страх смерті — центральний елемент людського існування, але звертають увагу на захисні механізми людей від страху смерті. Вони вважають, що релігія, культурні та соціальні норми, світогляд — це лише захисний механізм, спосіб людей зменшити свій страх смерті.

Теорія Беккера та теорія менеджменту терору (ТМТ) розглядають страх смерті як центральний фактор в житті людини, але Беккер зосереджує свою увагу на тому, як люди намагаються знайти рішення внутрішньому конфлікту усвідомлення своєї смертності, а ТМТ розглядає, як люди намагаються захистити себе від цього усвідомлення.

У теорії трансценденції розглядається відсутність зв'язку з власною духовністю, стосунками з іншими, роботою, як причина страху смерті (Schmidt, 2010). Трансценденція, в свою чергу, допомагає подивитися на страх смерті з іншого боку та долати його за допомогою розвитку духовності та трансцендентних досвідів.

Відтак, психологи розглядають, що люди справляються зі страхом смерті символічно завдяки культурі (ідентифікація з сім'єю, нацією — чимось тривалішим за життя людини), духовним світоглядом (переродження, вічність душі, потойбічне життя). Відповідно, страх смерті впливає на поведінку, цінності, слідування соціальних норм.

1.3 Вплив загрози життю на страх смерті

Дослідники стверджують, що загроза життю має значущий вплив на страх смерті (Rosenblum, 2017). Дослідження активності мозку від Hedden, Gabrieli, Adolfsson, Kahn, Becker та Heekman (2010) показали, що кора, яка відіграє важливу роль в обробці інформації про свою ідентичність, прийнятті рішень, здійсненні емоційного контролю (дорсомедіальна префронтальна кора) підвищує активність при загрозі життю. Дослідники пояснюють, що “напад” на ідентичність людини може відчуватися як напад на все її життя — відповідно, це провокує вищий рівень страху смерті. Ця активність мозку може вказувати на те, що загроза життю сприяє збільшенню страху смерті.

Водночас, у своєму дослідженні Johnson та Hayes (2013) стверджують, що загроза життю

підштовхує людину до захисту своїх цінностей та досягненні своїх цілей і має значний вплив на рівень мотивації. А дослідження Solomon, Greenberg та Pyszczynski (2017) показали, що люди, які відчують загрозу своєму життю мають більш захисницькі моральні погляди, більшу потребу у встановленні значення та сенсу у своєму житті.

У мета-аналізі більш, ніж 100 досліджень, що розглядали вплив загрози смерті на самоідентифікацію людей, було виявлено зв'язок між загрозою життю та збільшенням страху смерті, потребі в культурній ідентичності, пошуку підтримки своєї соціальної групи. Учасники досліджень виявляли більш сильну прихильність до своєї нації та культури (Hirschberger, Florian, Mikulincer, & Goldenberg, 2015).

1.4 Страх смерті в осіб, що мають досвід бойових дій

Бойовими діями вважаються військові операції, націлені на досягнення певної мети та перемоги у бойовому конфлікті. Поняття бойових дій доволі обширне і включає в себе спектр воєнних дій, серед яких: наступ, оборона, власне бойові дії, бомбардування, обстріли.

Учасниками та свідками бойових дій вважаються особи, що не обов'язково є саме військовослужбовцями. Наприклад, учасниками бойових дій вважаються медпрацівники, журналісти, волонтери, а також такими можуть вважатися ті люди, що постраждали від різного виду воєнних дій безпосередньо в місці проведення бойових дій (Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту : Закон України від 22.10.1993 р. № 3551-ХІІ : станом на 12 січ. 2023 р.)

Для українського соціуму надзвичайно важливо розуміти особливості спілкування та реінтеграції в суспільство людей, що мають досвід бойових дій. Важливо усвідомлювати, що війна має значущий вплив на всіх її учасників, адже значно збільшує загрозу життю.

Наприклад, у роботі Rudd, Joiner, та Rajab (2009), досліджувалися відмінності між тими, хто має бойовий досвід та тими, хто не має такого досвіду. Результати вказали на те, що люди з досвідом бойових дій мали значно вищий рівень страху смерті в порівнянні з групою без такого досвіду. Водночас, страх смерті в осіб з досвідом бойових дій зменшується завдяки підтримці соціальних зв'язків, збудованих на довірі, а також через якісну підготовку та тренування до екстремальних ситуацій та роботи в таких умовах.

Hinojosa, Nelson, та Nelson (2017) досліджували зв'язок між психічним здоров'ям та страхом смерті у ветеранів війни (в Іраку). У дослідженні страх смерті був пов'язаний з вищими показниками депресії та тривожності у ветеранів війни.

У роботі Bryan, Hernandez, Allison, Clemans та Rudd (2013) також розглядали показники

депресії та ПТСР, але порівнювали між групами тих, хто має і не має досвіду бойових дій (в Іраку та Афганістані). Вищими показниками були в групі, що має бойовий досвід. Також в них був вищий ризик самогубства, а симптоми ПТСР та депресії тільки збільшували ризик самогубства. Учасники без досвіду бойових дій мали менший страх смерті і менший ризик самогубства.

1.5 Відмінність страху смерті в різних групах

Для якісної допомоги клієнтам в терапії та створення хорошого підґрунтя для психологічної просвіти, психологи також досліджують страх смерті та його відмінності в різних групах населення. Багато досліджень базуються на страху смерті у зв'язку з віком, статусом стосунків, релігійністю, наявністю дітей, статтю, етнічними відмінностями (Taşkın, Yalçın, 2019).

Вік є вагомим фактором страху смерті, в більшості відомих досліджень. Наукові джерела вказують на збільшення хоча б якихось аспектів страху смерті з віком. Деякі дослідження показують, що пік страху смерті припадає на середній вік (44-60 років), а деякі, що пік страху смерті припадає на людей старших від 75 років (Morgan, Skiles, 1993; Marshall, Jarrett, Espinoza, 2008).

Відмінності страху смерті спостерігаються між жінками та чоловіками. Sakalli-Ugurlu та Beyazit (2019) виявили, що жінки мають значно вищі показники страху смерті, ніж чоловіки. У своєму дослідженні вони припустили, що це може бути пов'язано з уявленням жінки як більш емоційної “берегині” добробуту всієї родини. Чоловіки, в свою чергу, мають більшу схильність до ігнорування страху смерті, що також може бути пов'язано з вихованням та стереотипами про чоловічу непохитність, силу та беземоційність (Lyke & Cochran, 1996).

Наявність дітей та партнерських стосунків теж є важливими факторами у страху смерті. Люди, у яких є діти, мають набагато нижчі показники страху смерті ніж ті, в яких немає дітей (Moustafa & Edbrooke-Childs, 2019). Також люди, що перебувають у шлюбі або стабільних, серйозних стосунках, мають менший страх смерті, ніж ті, хто перебуває у нестабільних стосунках або без стосунків (Lambert, Stillman, Baumeister, Fincham, Hicks, & Graham, 2019; Onuki, Ishida, Kurosawa, Matsushima, & Okajima, 2019; Pak, Lee, & Kim, 2018).

Якщо розглядати релігію та страх смерті — не все так однозначно. Концепції страху смерті розглядають релігію як буфер для страху смерті, але дослідження вказують на те, що хоч релігія і може мати вплив на страх смерті — це залежить від багатьох факторів. Дослідження Foley та Biren (2018) вказують на те, що релігійність пов'язана з меншими показниками страху смерті, особливо у старших людей. А у дослідженнях серед пацієнтів з раком релігійність була пов'язана з більшим страхом смерті (Hill, Pargament, Huang, Hood, & McCullough, 2018).

Фактори, від яких залежить взаємозв'язок між страхом смерті та релігійністю, були дослідженні Grillo, Neimeyer та Hayslip (2020) і включають, але не обмежуються, наступними:

- Тип релігії. Наприклад, люди, що сповідують буддизм, мають менший страх смерті, ніж мусульмани (Husam, & Al-Obaidi, 2015).
- Ступінь залученості до релігійних практик. Люди, що частіше долучаються до релігійних обрядів чи практик, мають менший страх смерті (Grill, Sorar, Noss, White, & Li (2020)
- Рівень духовності.
- Індивідуальні особливості: особистісні цінності, досвід попередньої втрати, рівень освіти тощо.

Отже, зв'язок релігії зі страхом смерті не є однозначним та лінійним. Виявлено як негативні, так і позитивні взаємозв'язки між цими двома явищами.

1.6 Теоретична модель та гіпотези дослідження

1. Попередні дослідження показали, що існує зв'язок між загрозою життю та страхом смерті (Hedden et al, 2010). Відтак, у 1 гіпотезі припускається, що такий зв'язок існуватиме. Ймовірно, що в умовах війни, рівень загрози життю матиме також зв'язок зі статтю.

2. У дослідженнях страху смерті вказано, що жінки мають значно вищі показники страху смерті, ніж чоловіки (Sakalli-Ugurlu та Beyazit, 2019). Гіпотеза 2: існують відмінності страху смерті між чоловіками та жінками.

3. Статус стосунків корелює зі страхом смерті (Lambert et al, 2019). Відповідно 3 гіпотеза: існує зв'язок статусу стосунків зі страхом смерті іншого і вмиранням іншого.

4. Moustafa & Edbrooke-Childs (2019) в своєму дослідженні вказують, що наявність дітей має кореляцію зі страхом смерті. Відтак, припускається, що існують відмінності страху смерті між людьми, що мають дітей та тих, хто не має дітей.

5. Foley та Biren (2018) у своїх дослідженнях вказують на те, що релігійність пов'язана з меншими показниками страху смерті. Гіпотеза 5: Існує обернений зв'язок між сповіданням релігії та страхом смерті.

6. Попередні дослідження вказують на збільшення хоча б якихось аспектів страху смерті з віком (Marshall et al, 2008). Відтак, 6 гіпотеза: існує зв'язок між віком та страхом смерті.

Теоретична модель включає всі вищевказані гіпотези (*Рис. 1.1*)

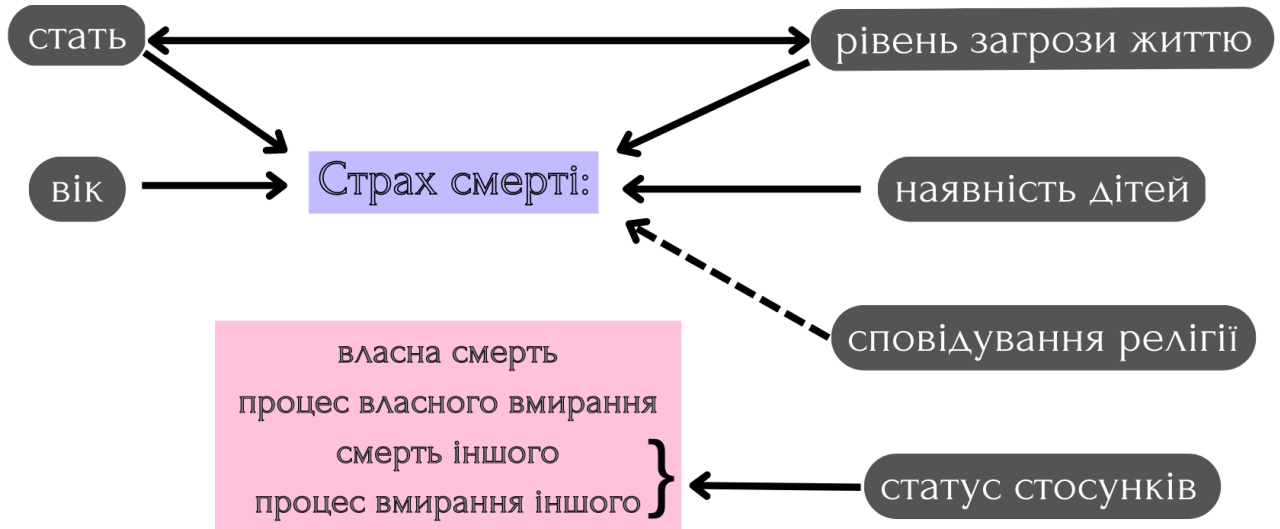

Рис.1.1 Теоретична модель

Висновки до I розділу

У 1976 році було засновано групу з зацікавлених освітян та клініцистів, яка згодом переросла в “Асоціацію освіти та консультування щодо смерті” (ADEC). З 1977 року ця асоціація посприяла та підтримала щорічний вихід наукового журналу “Death studies” (укр: Дослідження смерті). Ці дві події можуть вважатися початком наукового зацікавлення в темі страху смерті, яка з кожним роком отримує все більше уваги від психологів всього світу. Тому, найбільше досліджень можна спостерігати у 70-80 роки ХХ століття, та повторне підвищення уваги до цієї теми з 2015 року.

Відносна новизна досліджень страху смерті має багато обмежень. Різні методики дослідження, культурні особливості, суб’єктивність страху смерті, контексти досліджень, етичні засади — все це ускладнює роботу та розуміння страху смерті, адже його неможливо відділити від всіх цих факторів. Страх смерті неможливо відокремити від захисних механізмів, суб’єктивних переживань людини, психічного стану.

Більшість досліджень, що розглядають страх смерті в учасників бойових дій, були проведені за якийсь період після війн. За цей час ветерани встигли реінтегруватися у цивільний соціум, пройти реабілітації та мали змогу опрацювати свій досвід. Українські ж військові не мають такої розкоші, зате в науковців є можливість досліджувати особливість страху смерті саме під час проживання досвіду війни. Відтак, метою цього дослідження є дослідити страх смерті в українців під час повномасштабного вторгнення і розуміти особливості страху смерті в осіб, що мають досвід бойових дій.

РОЗДІЛ II.

МАТЕРІАЛИ ТА ПРОЦЕДУРИ ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1 Етапи дослідження

Дослідження відбувалося в період з 10 січня 2023 року до 24 лютого 2023 року. Інструментом збору емпіричних даних стала платформа Google forms, що дала змогу учасникам з різних куточків країни пройти опитувальник онлайн. Можливість взяти участь у дослідженні була у всіх охочих, проте в описі було вказано, що дослідження бажано проходити людям, які мали участь в бойових діях. З кожним розділом опитувальника були вказані контакти дослідника для психологічної підтримки у разі потреби.

Для залучення більшої кількості військовослужбовців було сконтактовано представників 93-ОМБР “Холодний Яр”, 68-ї окремої егерської бригади, полку “АЗОВ”, 1-го окремого механізованого батальйону “Вовки Да Вінчі”, 3-ї окремої штурмової бригади, представників Національної академії сухопутних військ імені Гетьмана Петра Сагайдачного та “Госпітальєрів”.

Для дослідження страху смерті було використано опитувальник “Страх смерті” Коллетт-Лестера (визмінена Д. Лестером), який був перекладений та апробований в курсовій роботі “Страх смерті в осіб з різним рівнем самооцінки” на вибірці з 63 людей (Вакарчук, 2022).

Для того, щоб оцінювати рівень загрози життю за рік повномасштабного вторгнення, питання та варіанти відповіді були сформульовані та затверджені з 5-ма військовими та 5-ма цивільними людьми, які оцінювали зрозумілість та логічність питань.

2.2 Методи та методики дослідження

З метою дослідження особливостей страху смерті в дорослих осіб було обрано шкалу “Страх смерті” Коллетт-Лестера визмінену Д. Лестером (The Collett-Lester fear of death scale), що була перекладена на українську мову (Додаток А). За допомогою коефіцієнта α -Кронбаха було перевірено надійність опитувальника. Показники альфа-Кронбаха українськомовного варіанту: страх власної смерті — 0.76, процес власного вмирання — 0.84, смерть іншого — 0.83, процес вмирання іншого — 0.87; загальна шкала страху смерті — 0.93 (Додаток Б). В оригінальному варіанті опитувальника, показники Альфа-Кронбаха були 0.91, 0.89, 0.72 і 0.85 відповідно.

Даний опитувальник містить 32 запитання-твердження, де учасникам потрібно обрати актуальність своїх почуттів і переживань, за шкалою відповідей від 1 до 5, де 1 — “Зовсім не відображає”, 5 — “Дуже сильно відображає”.

Методика складається з наступних шкал: страх власної смерті, страх власного процесу вмирання, страх смерті іншого, страх процесу вмирання іншого. В кожній шкалі є 8 прямих тверджень. Результати підраховуються за кожною шкалою окремо, з вирахуванням середнього значення по шкалі, загальний показник страху смерті вираховується як середнє по всіх шкалах. Що вищий показник за шкалою — то більша присутність відповідних переживань.

Особливість та практичність цієї методики полягає в тому, що страх смерті розглядається як багатовимірне поняття, яке не прив'язане до церковних обрядів, ритуалів та похоронної атрибутики (що може бути окремим страхом людини). Також питання опитувальника придумані так, щоб якомога менше провокувати в уяві учасників яскраві картинки про смерть.

Для збору додаткової інформації, учасникам було запропоновано вказати: стать, вік, статус актуальних стосунків, наявність дітей, сповідання релігії, зайнятість, роль з початку повномасштабного вторгнення та про досвід втрати. Питання “Наскільки прямою була загроза вашому життю за останній рік” мало варіанти відповіді від найбільшого рівня небезпеки під час військових дій, до найнижчого рівня. А саме, в порядку спадання: “Прямий обстріл, з жертвами та втратами”, “Обстріл, без втрат”, “Інші небезпечні результати обстрілів (уламки, рикошет, кулі, осколки), без втрат”, “Вибухи неподалік (чітко видно та чути)”, “Віддалені вибухи”, “Нічого з вищенаведеного” та “Інше” для вказання якихось особливих умов.

2.3 Характеристика групи досліджуваних

У дослідженні взяло участь 128 осіб, 56 жінок (44%) та 72 чоловіка (56%). Всі учасники дослідження — українці, віком 15-52 роки (середнє зн. 26, станд.відх.9), що протягом останнього року знаходилися на території України. З них: 21% навчається, 44% працюють, 23% навчаються і працюють, 12% інше (декретна відпустка, ротація зі служби).

За рік повномасштабного вторгнення на територію України, учасники дослідження:

- 24% не проживали прямої загрози своєму життю,
- 28% чули віддалені вибухи;
- 30% вибухи неподалік (чітко видно та чути);
- 3% інші небезпечні результати обстрілів (уламки, рикошет, кулі, осколки), без втрат;
- 5% підпадали під обстріл, без втрат;
- 10% підпадали під прямий обстріл, з жертвами та пораненими.

Роль з початку повномасштабного вторгнення: цивільні — 40%, волонтери в тилу — 19%, волонтери безпосередній близькості до лінії фронту — 2%, військові за фактом — 12%,

добровольці — 16%, мобілізовані на військову службу — 2%, служба за контрактом — 9%. Відповідно, досвід роботи у зоні бойових дій мають 41% учасників, 59% не мають такого досвіду. Більше детальна характеристика групи наведена у Таблиці 2.1 .

Таблиця 2.1

Характеристика досліджуваних

Характеристики	<i>N</i> = 128 <i>N</i> (%)
Наявність дітей:	
Не мають дітей	104 (81%)
Мають дітей	24 (19%)
Сповідування релігії:	
Не сповідують	29 (23%)
Не визначилися	35 (27%)
Сповідують	64 (50%)
Статус актуальних стосунків:	
Не у стосунках	54 (42%)
У неофіційних стосунках	16 (13%)
У серйозних стосунках	26 (20%)
Одружені	32 (25%)
Досвід втрати:	
Не мають досвіду	33 (26%)
3+ роки	23 (18%)
1-3 роки	16 (12%)
6-12 місяців	24 (19%)
3-6 місяців	9 (7%)
1-3 місяці	23 (18%)

2.4 Етичні засади проведення дослідження

Страх смерті є доволі складною темою, тому безпека учасників є важливою частиною роботи. Дослідження було проведено з дотриманням етичних стандартів. Учасники були повідомлені, що їх участь є анонімною та конфіденційною. Для того, щоб учасники могли краще ознайомитися з темою, результати попереднього дослідження були вказані в Google-forms. Також були вказані контакти дослідника для психологічної підтримки та допомоги у разі виникнення труднощів з заповненням форми.

Учасники погодилися пройти опитувальник добровільно та могли в будь-який момент покинути опитування. Інформована згода наведена у Додатку В

2.5 Аналіз даних

Для опрацювання даних використовувалася програма Statistica 8.0. Для перевірки гіпотез та визначення подальших методик аналізу даних, шкалу смерті було перевірено на узгодженість з нормальним розподілом за показниками асиметрії та ексцесу. Всі шкали були розподілені нормально: страх власної смерті (0.4, -0.4), страх власного вмирання (-0.3, -0.4), страх смерті іншого (-0.4, -0.3), страх процесу вмирання іншого (-0.4, -0.6), загальна шкала смерті (-0.4, -0.4). Оскільки шкали були розподілені нормально, для подальшого аналізу можна використовувати параметричні методи.

Для того, щоб перевірити гіпотези наявності зв'язку між шкалами “Рівень загрози життю за останній рік” та “Страх смерті”, “Статус стосунків” і “Страх смерті”, “Вік” та “Страх смерті” було обрано критерій коефіцієнтів рангових кореляцій Спірмена, оскільки шкали “Рівень загрози життю за останній рік”, “Статус стосунків”, “Вік” є порядковими.

Для перевірки відмінності за шкалами “Стать”, “Наявність дітей”, “Сповідування релігії” за шкалою “Страх смерті”, було обрано порівняльний аналіз Стьюдента.

Висновки до II розділу

Дане дослідження є крос-секційним, що не є найбільш поширеним методом для дослідження страху смерті. Найпопулярнішим методом дослідження є експеримент, але в умовах повномасштабної війни було б набагато важче працювати так з людьми, які знаходяться в зоні бойових дій. Завдяки платформі Google-forms учасники мали змогу пройти опитування онлайн.

Для дослідження було використано опитувальник Колетта-Лестера (видозмінений Д.Лестером), оскільки він розглядає смерть як мультимісний страх, і не базує питання довкола суміжних до смерті понять.

Досвід війни є доволі унікальним, а вся вибірка — українці, що останній рік проживали повномасштабне вторгнення і постійну загрозу життю. В Україні мало досліджень страху смерті, тому дослідження на 128 учасників може стати першим кроком до глибшого розуміння проблеми. Недоліком такого дослідження може бути відсутність прямого контакту з учасниками і неможливість спостерігати за їхньою реакцією та думками під час заповнення опитувальника, що могло б бути важливим для дослідження. Також дослідження не розглядає особистісні риси людей чи стани їхньої психіки, тому неможливо встановити зв'язок між страхом смерті та станом людини безпосередньо в моменті заповнення.

РОЗДІЛ III. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ДИСКУСІЯ

3.1 Зв'язок рівня загрози життю та страху смерті

Перша гіпотеза, яка була розглянута у даному дослідженні: існує зв'язок між рівнем загрози життю та страхом смерті. Страх смерті узгоджується з нормальним розподілом, але шкала “Рівень загрози життю” є порядковою, тому було використано непараметричний критерій коефіцієнтів рангових кореляцій Спірмена. Згідно з кореляційним аналізом, не було виявлено жодних статистично значущих кореляцій між рівнем загрози життю та розглянутими аспектами страху смерті (Додаток Г). Але було виявлено статистично значущу кореляцію між рівнем загрози життю та страхом смерті при розподілі за статтю. В чоловіків рівень загрози життю корелює з досвідом втрати та страхом власного вмирання (Рисунок 3.1)

Variable	Наскільки прямою була загроза вашому життю за останній рік?
Наскільки прямою була загроза вашому життю за останній рік?	1.000000
Чи мали ви досвід втрати?	0.447057
страх власної смерті	0.044660
страх власного вмирання	0.267568
страх смерті іншого	0.192753
страх вмирання і	0.174144
страх смерті	0.168947

(Рис. 3.1 Кореляційний аналіз страху смерті в чоловіків)

В жінок не виявлено зв'язку загрози життю з наведеними аспектами страху смерті. Також було виявлено статистично значущий зв'язок з досвідом втрати ($r=0.34$, $p<0.05$).

Відповідно, гіпотеза, що існує зв'язок між рівнем загрози життю та страхом смерті частково підтвердилася.

3.2 Відмінності страху смерті між чоловіками та жінками

Гіпотеза 2: існують відмінності у страху смерті за статтю. Для порівняння двох груп було використано порівняльний аналіз Стьюдента. Було виявлено статистично значущі відмінності за всіма шкалами між двома групами (Рисунок 3.2).

Variable	T-tests; Grouping: Стать (диплом)				
	Mean Жінки	Mean Чоловіки	t-value	df	p
страх власної смерті	2.604911	2.303819	2.011884	126	0.046365
страх власного вмирання	3.492187	2.843750	3.910200	126	0.000150
страх смерті іншого	3.602679	2.753472	6.186574	126	0.000000
страх вмирання іншого	3.732143	2.772569	6.116687	126	0.000000
страх смерті	3.357980	2.668403	5.567089	126	0.000000

(Рис. 3.2 Порівняльний аналіз страху смерті за статтю)

Відтак, гіпотеза щодо наявності відмінностей страху смерті за статтю підтвердилася.

3.3 Зв'язок статусу стосунків та страху смерті

Третя гіпотеза: існує зв'язок між статусом стосунків та страхом смерті іншого, та процесом вмирання іншого. Відповідно до кореляційного аналізу, було виявлено статистично значущу кореляцію між шкалами “Статус актуальних стосунків” зі “Страх смерті іншого”, “Страх вмирання іншого” та загальним показником “Страх смерті”. Між шкалами “Статус актуальних стосунків” та “Страх власної смерті”, “Страх власного процесу вмирання” не було виявлено статистично значущих кореляцій (Рисунок 3.3)

страх власної смерті	0.041877
страх власного вмирання	0.159604
страх смерті іншого	0.237071
страх вмирання іншого	0.208823
страх смерті	0.204013

(Рис.3.3 Кореляційний аналіз статусу стосунків та страху смерті)

Відтак, гіпотеза про існування зв'язку між статусом стосунків та страхом смерті іншого, процесом вмирання іншого підтвердилася.

3.4 Відмінність страху смерті між людьми, що мають дітей та не мають

Гіпотеза щодо відмінності страху смерті між групами які мають та не мають дітей була перевірена порівняльним аналізом Ст'юдента. Були визначені статистично значущі відмінності за шкалою “Страх власного вмирання”. Вищі показники в тих, хто має дітей ($M=3,6$), ніж в тих хто не має ($M=3,0$). Також за шкалою “Страх смерті іншого”, більший страх виражено в людей, що мають дітей ($M=3,5$) ніж в іншій групі ($M=3,0$). Загальний показник “Страх смерті” теж вищий в першій групі досліджуваних ($M=3,3$), ніж в людей без дітей ($M=2,9$), (Додаток Д). Відповідно, гіпотеза про існування відмінностей страху смерті між групами, що мають і не мають дітей, частково підтвердилася.

3.5 Зв'язок між сповіданням релігії та страхом смерті

П'ята гіпотеза: люди, що сповідують релігію, мають менший страх смерті. За допомогою порівняльного аналізу було виявлено статистично значущі відмінності за шкалами “Страх смерті іншого” та “Страх смерті”. Ті, що сповідують релігію, мали вищі показники за шкалою смерті іншого ($M=3,3$) в порівнянні з групою, що не сповідують релігію ($M=2,9$). Також показники за загальною шкалою “Страх смерті” є вищими в тих, хто сповідує релігію ($M=3,1$) ніж тих, хто не сповідує релігію ($M=2,8$), (Додаток Е). Відповідно, гіпотеза, про існування оберненого зв'язку між сповіданням релігії та страхом смерті спростовано.

3.6 Зв'язок між віком та страхом смерті

Гіпотеза щодо існування зв'язку між віком та страхом смерті була перевірена кореляційним аналізом — виявлено статистично значущі кореляції. “Страх процесу власного вмирання” ($r=0.28$), “Страх смерті іншого” ($r=0.18$), “Страх процесу вмирання” ($r=0.20$), загальна шкала “Страх смерті” ($r=0.23$), (Додаток Ж). Не було статистично значущої кореляції віку та шкали “Страх власної смерті”. Відповідно, гіпотеза частково підтвердилася.

3.7 Дискусія результатів

Результати даного дослідження є доволі комплексними та зачіпають багато аспектів, що попередньо досліджувалися зі страхом смерті. Наприклад, гіпотеза, що існує зв'язок між страхом смерті та рівнем загрози життю, була підтверджена в попередніх дослідженнях на іноземних вибірках. В даному ж дослідженні зв'язок загрози життю та страхом власного вмирання виявляється тільки у чоловіків. Це може бути пов'язано з тим, що за розподілом, значна частина чоловіків є саме військовими (Додаток И).

Єдине українське дослідження у відкритому доступі про відмінність страху смерті в осіб, що мають досвід бойових дій (відповідно, вищий рівень загрози життю) вказує на те, що зі збільшенням досвіду бойових дій знижується страх смерті (Кожушко, 2022). У дослідженні Кожушко було використано опитувальник “Шкала тривожності з приводу смерті” Д.Темплера, який був переведений та апробований Т.А.Гавриловою на російські вибірці, російською мовою. Тому, результати досліджень можуть відрізнятися як через відмінність опитувальників так і через незрозуміле походження українськомовного варіанту опитувальника “Шкала тривожності з приводу смерті”. Також варто звернути увагу, що неможливо уніфікувати рівні та типи загроз і стовідсотково порівняти їх у різних дослідженнях. А через відмінності психіки, культури, суб'єктивність сприйняття, люди по-різному сприймають одні й ті ж ситуації, відповідно, мають різні наслідки для своєї психіки. Можливо, особливість воєнних дій, як загроза життю, провокує страхи чи реакції, які є сильнішими за страх смерті.

Друга гіпотеза дослідження, щодо існування відмінностей страху смерті між чоловіками та жінками, також узгоджується з попередніми дослідженнями, де жінки мають вищий страх смерті. Цікавим є те, що за критерієм Манна-Уїтні, існує значуща відмінність між загрозою життю та статтю. Загроза життю у чоловіків становить 5272 ранги, що є вищим, ніж загроза життю у жінок, яка складає 2983 ранги ($U = 2447.5$, $p < 0.05$). З дослідження Бойчук (2023), чоловіки мають вищий рівень енергійності, а жінки є більш депресивними, тривожними та мають вищі показники негативної емоційності. Можливо, навіть попри вищу загрозу життю,

чоловіки не настільки піддаються негативним емоціям і страхам, в тому числі, страху смерті.

Гіпотеза, що існує зв'язок між статусом стосунків та страхом смерті іншого й вмиранням іншого, підтвердилася, але не узгоджується з попередніми дослідженнями. Згідно з дослідженнями, згаданими у I розділі: що міцніші стосунки — то менший вияв будь-якого страху смерті. Також, за самою Теорією Менеджменту Терором, сім'я — один з буферів культури перед страхом смерті, адже міцні стосунки, в більшості випадків, супроводжуються дітьми та продовженням роду. Можливо, вищі показники страху смерті іншого та страху вмирання іншого є наслідком саме повномасштабної війни. Більшість респондентів даного дослідження є далеко від своїх партнерів: хтось у війську, а хтось чекає повернення партнера з війська. За останній рік з'явилося набагато більше загроз життю та можливостей втратити близьку людину, відповідно, показники страху теж підвищилися.

Можливо, через цю присутність смерті в повсякденному житті українців, страх смерті в людей, що мають дітей, є вищим ніж в тих, які не мають дітей. Підвищений страх власного вмирання може бути спровокований тим, що батьки не бажають обтяжувати життя власним дітям своїми проблемами та можливими змінами, що потребуватимуть додаткової уваги, опіки від дітей. Можливо, страх не могли турбуватися про власних дітей належним чином є фактором для страху власного вмирання. Також у людей, що мають дітей, вищий страх смерті іншого, що може стосуватися як і власне дітей, так і партнерів, які допомагають забезпечувати сім'ю. Ці результати не узгоджуються з попередніми дослідженнями, але знову ж таки, якщо для іноземних вибірок діти, у більшості випадків — можливість продовження роду, то в українців є ще додатковий фактор, на який у батьків немає впливу — війна.

Цікавими та неочікуваними були результати перевірки гіпотези, щодо відмінності страху смерті між тими, хто сповідує релігію та тими, хто не сповідує релігію. У попередніх дослідженнях релігія та релігійні практики вважалися важливим фактором у зменшенні страху смерті. У даному ж дослідженні, релігія має значущу кореляцію зі страхом смерті іншого, страхом вмирання іншого, загальним страхом смерті. Можливо, такі результати є наслідком віри у те, що на безболісний та спокійний процес вмирання, “вічне буття” (наприклад, рай) як власне, так і близьких, потрібно заслужити. Можливо, цей страх за інших є невпевненістю в тому, чи зможуть люди гідно прийняти власну смерть та чи заслуговують вони на спокійну смерть.

За допомогою факторного аналізу ANOVA, було визначено, що стать, релігія та наявність дітей пояснюють значний відсоток дисперсії за різними шкалами страху смерті (Додаток К). Для

шкали “Страх смерті іншого” значущими факторами є стать і релігія ($F=24.59$, $p<0.001$, $\eta^2=0.22$; $F=4.42$, $p=0.038$, $\eta^2=0.05$ відповідно), натомість ефект фактору наявності дітей, а також взаємодія факторів виявилися незначущими ($p>0.05$). За шкалою “Страх власного вмирання”, фактор статі та наявність дітей є значущими ($F=4.92$, $p=0.028$, $\eta^2=0.04$; $F=5.58$, $p=0.020$, $\eta^2=0.04$, відповідно), без значущої взаємодії факторів. Відмінні результати є за загальною шкалою “Страх смерті”, де стать пояснює 17% дисперсії, а релігія майже 5 відсотків дисперсії, натомість фактор наявності дітей не є значущим ($p>0.05$).

Вік є одним з найбільш досліджуваних аспектів у страху смерті. Різні дослідження вказують на те, що з віком всі показники страху смерті збільшуються, і це може бути пов’язано з більшою хворобливістю та вразливістю організму. З віком може збільшуватися також рефлексивність, роздуми про власне життя, досягнення також може збільшуватися усвідомленість власної смертності.

3.8 Обмеження та перспективи дослідження

Обмеженням даного дослідження може бути використання тільки одного типу збору інформації — опитувальника. Ймовірно, якби це було інтерв’ю або експеримент, особливо не в умовах онлайн, реакція людей, їх питання, були б гарним доповненням до дослідження. Опитування онлайн унеможлиблює миттєву реакцію дослідника на можливі проблеми під час заповнення.

Важливо зазначити, що шкала, яка була використана у даному дослідженні (Коллета-Лестера), не була офіційно адаптована для вибірки людей з України. Можливо, питання не були стовідсотково зрозумілі для учасників, що теж могло вплинути на результат.

Також дане дослідження не розглядає особистісні риси людей та їх стан, що цілком впливає на результати опитування. Жодні додаткові чинники не контролювалися дослідником, а люди мали можливість заповнювати це будь-коли та будь-де.

Дане дослідження було проведено під час того, як українці переживали першу річницю повномасштабного вторгнення. Ця “травма річниці” доволі яскраво виявлялася за кілька тижнів до самої річниці. Можливо, настрій ностальгії за часом та можливостями до повномасштабного вторгнення, сум через надто складний рік теж мали певний вплив на учасників дослідження. Не було враховано зовнішні чинники. Наприклад: дні масованих обстрілів, настрої суспільства, успіхи української армії на лінії фронту.

Тема страху смерті тісно переплетена зі щоденним життям кожної людини і є базовою для людської психіки, тому перспективи для досліджень безмежні. Перш за все, можна розробити

або розвинути вже існуючі методики дослідження смерті для кращого розуміння цього страху. Можливо, варто залучати інші методи дослідження, наприклад, експерименти з дослідженням певних подразників та їх вплив на страх смерті. Варто було б дослідити, чи зміниться суспільний страх смерті українців в майбутньому, після закінчення війни з росією. Цікаво дослідити страх смерті дітей, що у свідомому віці пережили жах війни.

Напевно, майбутні дослідження варто проводити наживо, але обов'язковою умовою є мінімізація впливу дослідника на перебіг розмови, експерименту чи заповнення опитувальника. Також, для розвитку української психології просто необхідно відмовитися від російськомовних опитувальників та провести повноцінну адаптацію опитувальників страху смерті для українців.

Висновки до III розділу

Результати дослідження страху смерті в осіб, що мають досвід роботи в бойових діях, є доволі цікавими та неочікуваними в умовах повномасштабного вторгнення. Гіпотеза, щодо зв'язку страху смерті та рівнем загрози життю частково підтвердилася, що суперечить попередньому дослідженню на українській вибірці.

Було виявлено кореляції страху смерті з такими характеристиками, як вік та стать, що також спостерігалось і в попередніх дослідженнях на іноземних вибірках. Відмінності з попередніми дослідженнями були виявлені у страху смерті в тих, хто сповідує релігію та тих, хто має дітей. На противагу закордонним дослідженням, група що сповідує релігію, мала вищий страх смерті. Також люди, в яких є діти, мають вищий страх смерті, ніж ті, в кого немає дітей. Відмінними від попередніх досліджень є зв'язок статусу стосунків та страху смерті. Оскільки міцні стосунки розглядаються як причина зменшення страху смерті — високі показники страху смерті на українській вибірці були неочікуваними.

Наявність дітей, сповідування релігії, вищий статус стосунків прийнято пов'язувати з меншими показниками страху смерті, а рівень загрози — з більшим. Важливим відкриттям дослідження стало те, що на вибірці з України, за рік після початку повномасштабного вторгнення, ці кореляції є протилежними до тих, що виявлялися у попередніх дослідженнях. Це може вказувати на рівень впливу війни на психіку та стан людини.

Відтак, умови війни є особливістю цього дослідження, але й найбільшим обмеженням. Швидше за все, ідентичне дослідження, але для осіб за межами України (що не мають досвіду війни), буде мати зовсім інші результати.

ВИСНОВКИ

Смерть не є новим явищем в житті людини, але страх смерті тільки віднедавна став предметом дискурсу у науковому контексті. Проведення досліджень страху смерті тільки набуває популярності, але й надалі залишається непопулярною темою для українських науковців. Проте, варто зазначити, що дослідження страху смерті — доволі складний процес через низку культурних, етичних, психологічних норм та через відсутність єдиних методик, особливо, адаптованих для українського суспільства.

Метою дослідження було розглянути особливості страху смерті серед українців, що більше року проживають повномасштабну війну та мають досвід бойових дій. Та відповіді на питання, які тривожать багатьох психологів світу: як війна, бойові дії та постійна загроза життю впливають на страх смерті? Чи в умовах війни існує різниця між страхом смерті чоловіків та жінок, адже близько 75% захисників саме чоловіки? Чи працюють на практиці гіпотези теорії менеджменту терором, що релігія, стосунки, захист власної культури зменшують страх смерті?

У дослідженні було розглянуто різні поняття та концепції страху смерті, проаналізовано підходи до розуміння цього страху. Було згадано про страх власної смерті, страх смерті іншого, усвідомлення власної смертності як компоненти комплексного страху смерті.

Відповідно до показників альфа-Кронбаха та розподілу нормальності, українськомовна версія американського опитувальника “The Collett-Lester fear of death scale” може вважатися надійним та достовірним методом дослідження страху смерті на українській вибірці. Великою проблемою у більшості попередніх українських досліджень є те, що для дослідження страху смерті використовували “Шкалу тривожності з приводу смерті” Д.Темплера, “Шкалу страху смерті” Дж. Бояра, або опитувальник “Відношення до смерті” у адаптації Т.А.Гаврилової або К.А.Чистопольської. Ці дві психологині є росіянками і, відповідно, адаптація проводилася для росіян. Недобросовісні представники української психології самостійно перекладали опитувальники з російської на українську, абсолютно ігноруючи процедуру адаптації для української вибірки та не поширювали результати перевірки узгодженості з нормальним розподілом, надійності перекладених шкал. Тому, переклад та адаптація американського опитувальника на українську мову було важливим кроком для подальшого дослідження страху смерті в Україні.

Результати дослідження виявилися доволі неочікуваними, адже рівень загрози мав статистично значущі кореляції зі страхом власного процесу вмирання саме в чоловіків, що не суперечить логіці, адже більша частина опитуваних чоловіків — військові. Попри те, виявилися

статистично значущі зв'язки страху смерті зі статтю. По всіх шкалах опитувальника жінки мають вищі показники, ніж чоловіки. Хоча загроза життю була вищою в чоловіків.

Що стосується стосунків, то Теорія Менеджменту Терором розглядає стосунки як умову для зменшення страху смерті. Але в умовах війни, коли люди можуть бути розділені тисячами кілометрів та відчувати постійну тривогу за життя свого партнера, підтвердилась гіпотеза, що існує зв'язок між статусом стосунків та страхом смерті і вмирання іншого. Що вищий статус стосунків — то вищі переживання страху смерті іншого. Цей страх стосується не тільки партнера, але й дітей, членів сім'ї чи друзів.

Наявність дітей вважається причиною для зменшення страху перед смертю. У даному дослідженні ж було виявлено, що у людей, що мають дітей, значно вищі показники за шкалами “Страх власного вмирання”, “Страх смерті іншого” та загальний показник “Страх смерті”. Ймовірно, ці страхи можуть бути пов'язані з віком та самостійністю дітей. Також такі результати можуть бути наслідком відсутності спілкування батьків з дітьми щодо своєї смерті та можливих змін з віком. Адже шкала “Страх процесу вмирання” включає в себе питання про занепад фізичних, когнітивних, інтелектуальних здібностей, обмеження можливостей та фізичний біль. В такому стані більшість людей потребують підтримки та допомоги інших. Можливо, батьки не впевнені, що їх діти зможуть забезпечити їм цю підтримку під час процесу вмирання або ж це пов'язано зі страхом не бути корисним своїм дітям у такому стані.

Релігія теж розглядається як буфер для страху смерті, але, у дослідженні, люди, що сповідують релігію, мають вищі показники за шкалами “Страх смерті іншого” та загальним “Страхом смерті”. Це може бути пов'язано з такими факторами, як тип релігії, залученість до релігійних практик та власна духовність. Можливо, такі показники є наслідками віри у потойбічне життя (рай або пекло) і невпевненості релігійної людини в тому, наскільки люди, що оточують, заслуговують на хороше потойбічне життя.

Вік був чи не найпершим показником, який асоціювали зі страхом смерті. У дослідженні також підтвердилися попередні гіпотези, що з віком збільшується і страх смерті. Було виявлено статистично значущі кореляції віку зі всіма шкалами страху смерті, крім “Страх власної смерті”. Такі результати можуть бути пов'язані з більшою рефлексивністю та усвідомленістю людини щодо своєї смертності, можливості смерті інших та розуміння того, як болюче та неприємно може виглядати страх смерті.

Результати дослідження є важливими не тільки для українських науковців, але для дослідників зі всього світу. В українців, на жаль, є можливість розглянути страх смерті не

постфактум, а у самому процесі війни, небезпеки та вразливості. Та попри бажання чи небажання психологів стикатися з наслідками війни, люди вже мають багато проблем від військових дій та постійного стресу, з якими мають допомагати професіонали.

Починаючи з 2014 року, самі військові наголошували на важливості досліджувати страх смерті у людей, що хочуть служити у війську або ж які вже є частиною збройних сил. На жаль, командири не змогли донести важливість психічного здоров'я та готовності солдата попри страх смерті вправно виконувати бойові накази. Згодом, після початку повномасштабного вторгнення, ніхто не звертав увагу на страх смерті майбутніх бійців, адже люди, готові приступати до служби, є в дефіциті.

Знання про страх смерті та його особливості можуть допомогти при реабілітації військових, внутрішньо та зовнішньо переміщених осіб. Результати дослідження можуть бути корисними у створенні програм психологічного супроводу для українців. Потрібно також відслідковувати стан військових, які проявляють занадто високий страх смерті під час військової служби та після повернення з лінії фронту. Адже, як відомо з попередніх досліджень, страх смерті має кореляцію з депресивними станами та ПТСР.

Проблематичність теми страху смерті є в тому, що багато людей впевнені, що вони не бояться смерті і що страх смерті на них ніяк не впливає. Та страх смерті маскується в багатьох речах і може виявитися в дуже непотрібному моменті, коли кожна секунда може коштувати життя.

Дане дослідження є своєрідним продовженням вивчення страху смерті 2022 року (Вакарчук). Тому залишається актуальним порівняння процесів пов'язаних із неочевидним страхом смерті та колискою Ньютона — при запуску однієї кульки, сила проходить через вісь решти і штовхає останню кульку догори. Тому питання, що і як саме зачіпає страх смерті та запускає “першу кульку” страху смерті.

Потрібно розуміти, що боятися смерті — це, до якоїсь міри, природньо. Але це щось, з чим потрібно знайомитися, обговорювати, працювати, щоб у будь-який момент залишати тіло та мозок у безпеці від “паралічу” перед страхом смерті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бойчук, Б.Н. (2023). Роль особистісних рис у благодійних внесках волонтерським організаціям. - Курсова робота, *Український Католицький Університет*. - Львів. - 18 с.
2. Вакарчук, Н.Б. (2022). Страх смерті в осіб з різним рівнем самооцінки. - Курсова робота, *Український Католицький Університет*. - Львів. - 10 с.
3. Кожушко, А. Р. (2022). Порівняльний аналіз ставлення до смерті військовослужбовців, які брали участь у бойових діях та не мають такого досвіду. *Видавництво Людмила*.
4. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту : Закон України від 22.10.1993 р. № 3551-ХІІ : станом на 12 січ. 2023 р.
5. Becker, E. (1973). *The denial of death*. Free Press
6. Brady, M. (2015). Death anxiety among emergency care workers. *Emergency Nurse*, 23(4), 32–37. doi:10.7748/en.23.4.32.e1448
7. Bryan, C. J., Hernandez, A. M., Allison, S., Clemans, T. A., & Rudd, M. D. (2013). Combat exposure and suicide risk in two samples of military personnel. *Journal of Clinical Psychology*, 69(1), 64-77.
8. Burke, B. L., Martens, A., & Faucher, E. H. (2010). Two decades of terror management theory: A meta-analysis of mortality salience research. *Personality and Social Psychology Review*, 14(2), 155-195.
9. Eshbaugh, E., Henninger, W. (2013). Potential mediators of the relationship between gender and death anxiety. *Individual Differences Research*, 11(1). 22-30.
10. Foley, E. M., & Biren, B. A. (2018). Religion and death anxiety: Exploring the role of religiosity in the relationship between age and death anxiety. *Death Studies*, 42(6), 383-388. doi: 10.1080/07481187.2017.1370926
11. Greenberg, J., Pyszczynski, T., Solomon, S. (1986). The Causes and Consequences of a Need for Self-Esteem: A Terror Management Theory. *Springer Series in Social Psychology*. https://doi.org/10.1007/978-1-4613-9564-5_10
12. Greenberg, J., Pyszczynski, T., Solomon, S., Rosenblatt, A., Veeder, M., Kirkland, S., & Lyon, D. (1990). Evidence for terror management theory: I. The effects of mortality salience on reactions to those who violate or uphold cultural values. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58(2), 308-318.

13. Grill, J. D., Sorar, A. T., Noss, R. F., White, C. B., & Li, Y. (2020). Religiousness and Death Anxiety: A Systematic Review and Meta-Analysis. *Journal of Religion and Health, 59*(6), 2871-2889. doi: 10.1007/s10943-019-00950-0
14. Grillo, M. D., Neimeyer, R. A., & Hayslip Jr, B. (2020). Religion, spirituality, and death anxiety: A systematic review and meta-analysis. *Journal of Religion and Health, 59*(3), 1456-1477. doi: 10.1007/s10943-019-00914-2
15. Hedden, T., Gabrieli, J., Adolphsson, R., Kahn, I., Becker, J., & Heekman, D. (2010). The brain and death anxiety: experimental evidence that death threat increases activity in the Dorsomedial Prefrontal Cortex. *Social Cognitive and Affective Neuroscience, 5*(2-3), 232-236.
16. Hill, P. C., Pargament, K. I., Huang, J., Hood, R. W., Jr., & McCullough, M. E. (2018). Religion, spirituality, and death anxiety in advanced cancer patients. *Palliative & Supportive Care, 16*(6), 678-686. doi: 10.1017/S147895151700117X
17. Hinojosa, R., Hinojosa, M. S., Nelson, K. M., & Nelson, D. (2017). The association of death anxiety and symptoms of posttraumatic stress disorder and depression in military veterans. *Military Medicine, 182*(11-12), e1932-e1937. doi: 10.7205/MILMED-D-17-00015
18. Hirschberger, G., Florian, V., Mikulincer, M., & Goldenberg, J. L. (2015). The impact of mortality threat on identification with social groups: A review and meta-analysis. *Personality and Social Psychology Review, 19*(4), 302-330. doi: 10.1177/1088868315573876.
19. Husam, A. M., & Al-Obaidi, S. M. (2015). Death anxiety and religion: A comparison between Egyptian and Buddhist college students. *Death Studies, 39*(1-5), 33-39. doi: 10.1080/07481187.2014.946567
20. Johnson, K. A., & Hayes, D. (2013). Terror, death, and motivation: The role of death anxiety in motivational processes. *Social and Personality Psychology Compass, 7*(9), 652-660.
21. Lambert, N. M., Stillman, T. F., Baumeister, R. F., Fincham, F. D., Hicks, J. A., & Graham, S. M. (2019). The association between romantic relationship status and death anxiety in young adults: A multi-method approach. *Death Studies, 43*(3), 155-164. doi: 10.1080/07481187.2017.1403528
22. Lehto, R., Stein, K.F. (2009). Death anxiety: an analysis of an evolving concept. *Res Theory Nurs Pract* 23(1), 23-41.
23. Lyke, J. A., & Cochran, S. D. (1996). Gender differences in the expression of emotions in response to the fear of death. *Journal of Clinical Psychology, 52*(3), 257-265. doi: 10.1002/(SICI)1097-4679(199605)52:3<257::AID-JCLP4>3.0.CO;2-C

24. Marshall, C. A., Jarrett, J. E., & Espinoza, L. A. (2008). Age differences in death anxiety: The role of emotional and informational social support. *Psychology and Aging, 23*(2), 402-414.
25. Morgan, J. D., & Skiles, R. A. (1993). Age and death anxiety: The role of coping and gender. *Death Studies, 17*(4), 343-358.
26. Moustafa, Z., & Edbrooke-Childs, J. (2019). The effects of parenthood on death anxiety: a preliminary study. *Journal of Reproductive and Infant Psychology, 37*(2), 206-215. doi: 10.1080/02646838.2018.1510799
27. Onuki, M., Ishida, Y., Kurosawa, S., Matsushima, E., & Okajima, Y. (2019). Relationship between fear of death and quality of life in patients with cancer. *Journal of Education and Health Promotion, 47*(8). doi: 10.4103/jehp.jehp_281_18
28. Pak, J. H., Lee, S. H., & Kim, J. H. (2018). Marital status and death anxiety in older adults: The moderating role of gender. *International Journal of Aging and Human Development, 86*(2), 167-182. doi: 10.1177/0091415017692728
29. Pyszczynski, T., Greenberg, J., & Solomon, S. (1997). Why do we need what we need? A terror management perspective on the roots of human social motivation. *Psychological Inquiry, 8*(1), 1-20.
30. Rogers, C. (1961). *On Becoming a Person: A Therapist's View of Psychotherapy*. Houghton Mifflin.
31. Rosenblum, T. (2017). Terror, death, and social identity: The role of death anxiety in shaping and changing social identities. *Social and Personality Psychology Compass, 11*(4), e12300.
32. Rudd, M. D., Joiner, T. J., & Rajab, K. G. (2009). The Effects of Combat Exposure on Soldiers' Fear of Death. *Military Medicine, 174*(10), 1021-1024. doi: 10.7205/MILMED-D-01-7928.
33. Sakalli-Ugurlu, N., & Beyazit, E. (2019). Death anxiety and death attitudes: A comparison between genders. *Death Studies, 43*(4), 238-246. doi: 10.1080/07481187.2018.1482635
34. Schaffer, M. A. (2016). *Psychological care at the end of life: A practical guide*. Springer.
35. Schmidt, L. (2010). Transcendence and the Self: A Conceptual Framework. *Journal of Humanistic Psychology, 50*(2), 179-196.
36. Smith, J. K., Johnson, L. M., & Williams, R. T. (2018). The impact of fear of death on psychological health among veterans. *Journal of Traumatic Stress, 31*(3), 350-359. doi: 10.1002/jts.22336.

37. Solomon, S., Greenberg, J., & Pyszczynski, T. (1991). A Terror Management Theory of Social Behavior: The Psychological Functions of Self-Esteem and Cultural Worldviews. *Journal of Personality and Social Psychology*, *60*(6), 941-956. doi: 10.1037/0022-3514.60.6.941
38. Solomon, S., Greenberg, J., & Pyszczynski, T. (2004). The cultural animal: Twenty years of terror management theory and research. In J. Greenberg, S. L. Koole, & T. Pyszczynski (Eds.), *Handbook of experimental existential psychology* (13-34). Guilford Press.
39. Solomon, S., Greenberg, J., & Pyszczynski, T. (2015). *The worm at the core: On the role of death in life*. Random House.
40. Solomon, S., Greenberg, J., & Pyszczynski, T. (2017). The impact of mortality threat on moral attitudes: A terror management perspective. In J. Callan (Ed.), *Morality, Mortality Volume II: Rights, Duties, and Status* (41-58). Oxford University Press.
41. Taylor, S. (2014). *The Psychology of Pandemics: Preparing for the Next Global Outbreak of Infectious Disease*. Cambridge Scholars Publishing.
42. Taşkın, E.O., & Yalçın, İ. (2019). The Relationship Between Fear of Death and Socio-Demographic Variables Among Turkish Adults. *Omega-Journal of Death and Dying*, *79*(2), 153-163. <https://doi.org/10.1177/0030222817732612>
43. Shackelford, T. K., & Zeigler-Hill, V. (2018). Evolutionary perspectives on death anxiety. In V. Zeigler-Hill & T. K. Shackelford (Eds.), *Evolutionary perspectives on death* (131-153). Cham, Switzerland: Springer.
44. Yalom, I. (1980). *Existential Therapy*. Basic Books.

ДОДАТКИ

Додаток А

Перекладена шкала “Страх смерті” Коллетт-Лестера видозмінена Д.Лестером у перекладі Сенік О. та Вакарчук Н.

Оцініть наскільки вас турбують наведені аспекти смерті та вмирання. Виберіть число, яке відображає ваші почуття від 1 до 5, де 1- зовсім не відображає, 5- дуже сильно відображає.

Аспекти власної смерті:

1. Бути тотально ізольованим після власної смерті 1 2 3 4 5
2. Короткотривалість власного життя 1 2 3 4 5
3. Неможливість прожити події, які відбудуться після вашої смерті 1 2 3 4 5
4. Померти молодим 1 2 3 4 5
5. Як це бути мертвим 1 2 3 4 5
6. Ніколи не думати і не переживати нічого знову 1 2 3 4 5
7. Можливість болю та покарання в потойбічному житті 1 2 3 4 5
8. Розпад власного тіла після смерті 1 2 3 4 5

Процес власного вмирання

1. Занепад фізичних сил, пов'язаний з процесом власного старіння 1 2 3 4 5
2. Біль в процесі власного вмирання 1 2 3 4 5
3. Занепад інтелектуальних здібностей в старшому віці 1 2 3 4 5
4. Ваші можливості будуть обмежені, коли ви будете померати 1 2 3 4 5
5. Невпевненість у тому, наскільки хоробро ви будете сприймати процес вмирання 1 2 3 4 5
6. Відсутність контролю над процесом вмирання 1 2 3 4 5
7. Ймовірність смерті в лікарні, без родини та друзів поруч 1 2 3 4 5
8. Горювання близьких під час того, як ви будете вмирати. 1 2 3 4 5

Смерть інших

1. Втрата близької людини 1 2 3 4 5
2. Бути змушеним бачити мертве тіло іншої людини 1 2 3 4 5
3. Не мати можливості знову поспілкуватися з цими людьми 1 2 3 4 5
4. Шкодувати, що не були добрішими до цих людей, поки вони були живі 1 2 3 4 5
5. Старіти самому, без тих, хто вже помер 1 2 3 4 5
6. Почуття провини за те, що ви відчуваєте полегшення від їхньої смерті 1 2 3 4 5
7. Почувати себе самотньо без людей, що померли 1 2 3 4 5

8. Заздрити людям, що вони вже померли 1 2 3 4 5

Процес вмирання інших

1. Бути поруч з кимось, хто вмирає 1 2 3 4 5

2. Бути тою людиною, з ким вони захочуть поговорити про смерть 1 2 3 4 5

3. Бути свідком їхнього страждання від болю 1 2 3 4 5

4. Бути тим, хто розповість іншій людині, що вона вмирає 1 2 3 4 5

5. Бачити фізичний занепад їхнього тіла 1 2 3 4 5

6. Не знати, що робити з власним горем від втрати, коли ви поруч з ними 1 2 3 4 5

7. Бути свідком втрати їх розумових здібностей 1 2 3 4 5

8. Постійне нагадування, що колись ви теж будете змушені зустрітися зі смертю 1 2 3 4 5

Додаток Б

Показники альфа-Кронбаха для шкали страху смерті

(Шкала страху власної смерті)

Summary for scale: Mean=19,4844 Std.Dv.=6,79970 Valid N:128 Cronbach alpha: ,762999 Standardized alpha: ,761198 Average inter-item corr.: ,289907					
	Mean if deleted	Var. if deleted	Stdv. if deleted	ltm-Totl Correl.	Alpha if deleted
Шкала страху власної смерті					
Бути тотально ізольованим після власної смерті	17,53906	38,52972	6,207232	0,330294	0,760000
Короткотривалість власного життя	16,34375	35,08496	5,923256	0,540806	0,723411
Неможливість прожити події, які відбудуться після вашої смерті	16,82031	36,39740	6,033026	0,412543	0,747178
Померти молодим	16,41406	34,49261	5,873041	0,528747	0,725020
Як це - бути мертвим	17,13281	35,58392	5,965226	0,495432	0,731601
Ніколи не думати і не переживати нічого знову	16,88281	33,86908	5,819715	0,603433	0,711053
Можливість болю та покарання в потойбічному житті	17,34375	36,91309	6,075614	0,413392	0,746351
Розпад власного тіла після смерті	17,91406	39,62543	6,294873	0,363039	0,753476

(Шкала страху процесу власного вмирання)

Summary for scale: Mean=25,0195 Std.Dv.=7,85358 Valid N:128 Cronbach alpha: ,837259 Standardized alpha: ,840335 Average inter-item corr.: ,408475					
	Mean if deleted	Var. if deleted	Stdv. if deleted	ltm-Totl Correl.	Alpha if deleted
Шкала страху процесу власного вмирання					
Занепад фізичних сил, пов'язаний з процесом власного старіння	22,05469	47,89545	6,920654	0,597771	0,814325
Біль в процесі власного вмирання	21,70703	48,31456	6,950868	0,579054	0,816704
Занепад інтелектуальних здібностей з віком	21,39453	46,86192	6,845577	0,630543	0,809843
Ваші можливості будуть обмежені, коли ви будете померати	21,64453	45,88341	6,773729	0,702031	0,800644
Невпевненість у тому, наскільки хоробро ви будете сприймати процес вмирання	22,41016	48,27904	6,948312	0,610233	0,813231
Відсутність контролю над процесом вмирання	22,30859	47,25047	6,873898	0,583593	0,815922
Ймовірність смерті в лікарні, без родини та друзів поруч	22,09766	48,53148	6,966454	0,482471	0,829859
Горювання близьких під час того, як ви будете вмирати.	21,51953	50,52892	7,108369	0,382462	0,842953

(Шкала страху смерті іншого)

Summary for scale: Mean=25,0000 Std.Dv.=7,00955 Valid N:128 Cronbach alpha: ,826265 Standardized alpha: ,820454 Average inter-item corr.: ,380684					
	Mean if deleted	Var. if deleted	Stdv. if deleted	ltm-Totl Correl.	Alpha if deleted
Шкала страху смерті іншого					
Втрата близької людини	20,65625	40,30371	6,348520	0,513695	0,811226
Бути змушеним бачити мертве тіло іншої людини	21,97656	36,80414	6,066641	0,534195	0,809637
Не мати можливості знову поспілкуватися з цими людьми	21,06250	36,57422	6,047662	0,689715	0,787100
Шкодувати, що не були добрішими до цих людей, поки вони були живі	21,77344	35,01898	5,917684	0,665300	0,788704
Старіти самому, без тих, хто вже помер	21,67969	37,09271	6,090379	0,650516	0,792496
Почуття провини за те, що ви відчуваєте полегшення від їхньої смерті	22,71875	40,03027	6,326948	0,411015	0,824965
Почувати себе самотньо без людей, що померли	21,68750	34,82422	5,901205	0,767723	0,774307
Заздрити людям, що вони вже померли	23,44531	45,35638	6,734715	0,163702	0,847354

(Шкала страху процесу смерті іншого)

Summary for scale: Mean=25,5391 Std.Dv.=7,99006 Valid N:128 Cronbach alpha: ,872885 Standardized alpha: ,873838 Average inter-item corr.: ,487936					
	Mean if deleted	Var. if deleted	Stdv. if deleted	Item-Totl Correl.	Alpha if deleted
Шкала страху процесу смерті іншого					
Бути поруч з кимось, хто вмирає	22,31250	51,49609	7,176078	0,608198	0,859961
Бути тою людиною, з ким вони захочуть поговорити про смерть	22,59375	53,64746	7,324443	0,389101	0,882146
Бути свідком їхнього страждання від болю	21,97656	46,21039	6,797822	0,780266	0,840080
Бути тим, хто розповість іншій людині, що вона вмирає	22,25000	47,50000	6,892025	0,702484	0,849101
Бачити фізичний занепад їхнього тіла	22,23438	46,00757	6,782888	0,793224	0,838565
Не знати, що робити з власним горем від втрати, коли ви поруч з ними	22,20313	47,05249	6,859482	0,770258	0,841868
Бути свідком втрати їх розумових здібностей	22,07031	49,25287	7,018039	0,692689	0,851071
Постійне нагадування, що колись ви теж будете змушені зустрітися зі смертю	23,13281	53,84955	7,338225	0,351611	0,887320

(Загальна шкала страху смерті)

Summary for scale: Mean=95,0430 Std.Dv.=24,7342 Cronbach alpha: ,930088 Standardized alpha: ,92916 Average inter-item corr.: ,299840					
	Mean if deleted	Var. if deleted	Stdv. if deleted	Item-Totl Correl.	Alpha if deleted
Загальна шкала страху смерті					
Бути тотально ізольованим після власної смерті	93,09766	590,3049	24,29619	0,227121	0,931345
Короткотривалість власного життя	91,90234	571,7112	23,91048	0,503919	0,928210
Неможливість прожити події, які відбудуться після вашої смерті	92,37891	578,5068	24,05217	0,372414	0,929878
Померти молодим	91,97266	563,6184	23,74065	0,586172	0,927200
Як це - бути мертвим	92,69141	574,3130	23,96483	0,455569	0,928794
Ніколи не думати і не переживати нічого знову	92,44141	572,0961	23,91853	0,483538	0,928467
Можливість болю та покарання в потойбічному житті	92,90234	576,7658	24,01595	0,421820	0,929187
Розпад власного тіла після смерті	93,47266	592,2161	24,33549	0,253072	0,930621
Занепад фізичних сил, пов'язаний з процесом власного старіння	92,07813	570,3533	23,88207	0,527890	0,927926
Біль в процесі власного вмирання	91,73047	569,1324	23,85650	0,551540	0,927649
Занепад інтелектуальних здібностей з віком	91,41797	569,0850	23,85550	0,527713	0,927931
Ваші можливості будуть обмежені, коли ви будете померати	91,66797	565,2980	23,77600	0,595514	0,927110
Непевненість у тому, наскільки хоробро ви будете сприймати процес вмирання	92,43359	572,5170	23,92733	0,519029	0,928033
Відсутність контролю над процесом вмирання	92,33203	563,3526	23,73505	0,594870	0,927092
Ймовірність смерті в лікарні, без родини та друзів поруч	92,12109	561,4716	23,69539	0,593887	0,927094
Горювання близьких під час того, як ви будете вмирати.	91,54297	568,4181	23,84152	0,496419	0,928375
Втрата близької людини	90,69922	577,2943	24,02695	0,535356	0,927987
Бути змушеним бачити мертве тіло іншої людини	92,01953	565,7750	23,78603	0,547326	0,927698
Не мати можливості знову поспілкуватися з цими людьми	91,10547	564,7173	23,76378	0,675468	0,926337
Шкодувати, що не були добрішими до цих людей, поки вони були живі	91,81641	561,7104	23,70043	0,619165	0,926783
Старіти самому, без тих, хто вже помер	91,72266	568,3235	23,83954	0,613036	0,927021
Почуття провини за те, що ви відчуваєте полегшення від їхньої смерті	92,76172	578,2968	24,04780	0,419543	0,929161
Почувати себе самотньо без людей, що померли	91,73047	561,1012	23,68757	0,695281	0,925992
Заздрити людям, що вони вже померли	93,48828	599,4354	24,48337	0,126591	0,931646
Бути поруч з кимось, хто вмирає	91,81641	576,9292	24,01935	0,499488	0,928278
Бути тою людиною, з ким вони захочуть поговорити про смерть	92,09766	582,2971	24,13083	0,344918	0,930054
Бути свідком їхнього страждання від болю	91,48047	558,8102	23,63917	0,685748	0,925986
Бути тим, хто розповість іншій людині, що вона вмирає	91,75391	564,9492	23,76866	0,590305	0,927164
Бачити фізичний занепад їхнього тіла	91,73828	563,3475	23,73494	0,616349	0,926845
Не знати, що робити з власним горем від втрати, коли ви поруч з ними	91,70703	557,3771	23,60884	0,740909	0,925406
Бути свідком втрати їх розумових здібностей	91,57422	564,6331	23,76201	0,669263	0,926383

Додаток В

Текст інформованої згоди, використаної в дослідженні:

“Дане ж дослідження має на меті визначити особливості страху смерті в осіб, що мають досвід роботи у зоні бойових дій. Якщо у вас немає такого досвіду — ви також є важливою частиною дослідження. Запрошую абсолютно всіх до участі.

Всього є дві частини:

- 1: трішки інформації про вас
- 2: ваше ставлення до смерті

В опитувальнику немає “правильних” або “неправильних” відповідей, тому прошу не довго думати над питаннями та відповідати відповідно до вашого досвіду. Це займе 4-6 хвилин вашого часу.

Ваша участь є цілком добровільною. Всі відповіді є анонімними, а дані будуть використані в узагальненому вигляді.

⇔ **Погоджуюся брати участь у дослідженні.**

Дякую за вклад у розвиток науки!”

Додаток Г

Кореляційний аналіз рівня загрози зі шкалами страху смерті за критерієм Спірмена

Variable	Наскільки прямою була загроза вашому життю за останній рік?
страх власної смерті	-0.086630
страх власного вмирання	0.011772
страх смерті іншого	-0.003936
страх вмирання і	-0.113277
страх смерті	-0.073122

Додаток Д

Порівняльний аналіз Ст'юдента страху смерті в осіб, що мають та не мають дітей

Variable	T-tests; Grouping: Чи є у вас діти? (диплом)				
	Mean є	Mean немає	t-value	df	p
страх власної смерті	2.69271	2.37620	1.65560	126	0.100291
страх власного вмирання	3.60156	3.01803	2.68844	126	0.008150
страх смерті іншого	3.45833	3.04808	2.09503	126	0.038170
страх вмирання і	3.43750	3.13582	1.33800	126	0.183307
страх смерті	3.29753	2.89453	2.34267	126	0.020714

Додаток Е

Порівняльний аналіз Стьюдента страху смерті в осіб, що сповідують та не сповідують релігію

Variable	T-tests; Grouping: Чи сповідуєте ви якусь релігію? (диплом) Group 1: сповідує Group 2: не сповідує						
	Mean сповідує	Mean не сповідує	t-value	df	p	Valid N 1	Valid N 0
Вік	27.26562	21.93103	3.072019	91	0.002804	64	29
страх власної смерті	2.53125	2.24569	1.455004	91	0.149109	64	29
страх власного вмирання	3.29199	2.87069	1.929561	91	0.056777	64	29
страх смерті іншого	3.29883	2.91810	2.022727	91	0.046036	64	29
страх вмирання іншого	3.35352	3.02586	1.475452	91	0.143543	64	29
страх смерті	3.11890	2.76509	2.072626	91	0.041035	64	29

Додаток Ж

Кореляційний аналіз віку зі шкалами страху смерті за критерієм Спірмена

Variable	Means	Std.Dev.	Вік
Вік	26.09375	8.745246	1.000000
страх власної смерті	2.43555	0.849963	0.074706
страх власного вмирання	3.12744	0.981698	0.277014
страх смерті іншого	3.12500	0.876194	0.181500
страх вмирання і	3.19238	0.998757	0.203235
страх смерті	2.97009	0.772943	0.225583

Додаток И

Розподіл військових за статтю

Summary Frequency Table (д
 Marked cells have counts > 1
 (Marginal summaries are not i

Стать	Civil	Civil	Row
	цивільні	військові	Totals
жінки	52	4	56
чоловіки	23	49	72
All Grps	75	53	128

Додаток К

Результати факторного аналізу ANOVA

(Факторний аналіз “страх смерті іншого” зі “стать” та “сповідання релігії”)

Univariate Tests of Significance, Effect Sizes, and Powers for страх смерті іншого (диплом)								
Sigma-restricted parameterization								
Effective hypothesis decomposition								
Effect	SS	Degr. of Freedom	MS	F	p	Partial eta-squared	Non-centrality	Observed power (alpha=0.05)
Intercept	774.6654	1	774.6654	1458.188	0.000000	0.942476	1458.188	1.000000
Стать	13.0629	1	13.0629	24.589	0.000003	0.216472	24.589	0.998383
Чи сповідуєте ви якусь релігію?	2.3469	1	2.3469	4.418	0.038393	0.047290	4.418	0.547452
Стать*Чи сповідуєте ви якусь релігію?	0.2222	1	0.2222	0.418	0.519433	0.004678	0.418	0.098060
Error	47.2814	89	0.5313					

(Факторний аналіз “страх власного вмирання” зі “стать” та “наявність дітей”)

Univariate Tests of Significance, Effect Sizes, and Powers for страх власного вмирання (диплом)								
Sigma-restricted parameterization								
Effective hypothesis decomposition								
Effect	SS	Degr. of Freedom	MS	F	p	Partial eta-squared	Non-centrality	Observed power (alpha=0.05)
Intercept	840.0887	1	840.0887	1001.677	0.000000	0.889844	1001.677	1.000000
Стать	4.1228	1	4.1228	4.916	0.028435	0.038132	4.916	0.594848
Чи є у вас діти?	4.6765	1	4.6765	5.576	0.019767	0.043033	5.576	0.649175
Стать*Чи є у вас діти?	0.8103	1	0.8103	0.966	0.327548	0.007732	0.966	0.164072
Error	103.9966	124	0.8387					

(Факторний аналіз “страх смерті” зі “стать” та “наявність дітей”)

Univariate Tests of Significance, Effect Sizes, and Powers for страх смерті (диплом)								
Sigma-restricted parameterization								
Effective hypothesis decomposition								
Effect	SS	Degr. of Freedom	MS	F	p	Partial eta-squared	Non-centrality	Observed power (alpha=0.05)
Intercept	730.4448	1	730.4448	1528.730	0.000000	0.924973	1528.730	1.000000
Стать	7.1236	1	7.1236	14.909	0.000181	0.107329	14.909	0.969339
Чи є у вас діти?	1.6131	1	1.6131	3.376	0.068545	0.026505	3.376	0.445672
Стать*Чи є у вас діти?	0.0963	1	0.0963	0.202	0.654201	0.001623	0.202	0.073036
Error	59.2486	124	0.4778					

(Факторний аналіз “страх смерті” зі “стать” та “сповідання релігії”)

Univariate Tests of Significance, Effect Sizes, and Powers for страх смерті (диплом)								
Sigma-restricted parameterization								
Effective hypothesis decomposition								
Effect	SS	Degr. of Freedom	MS	F	p	Partial eta-squared	Non-centrality	Observed power (alpha=0.05)
Intercept	693.5604	1	693.5604	1463.444	0.000000	0.942671	1463.444	1.000000
Стать	8.8660	1	8.8660	18.708	0.000040	0.173689	18.708	0.989780
Чи сповідуєте ви якусь релігію?	2.0379	1	2.0379	4.300	0.040999	0.046089	4.300	0.536408
Стать*Чи сповідуєте ви якусь релігію?	0.0175	1	0.0175	0.037	0.848021	0.000415	0.037	0.054152
Error	42.1792	89	0.4739					